

لاڙ ۾ سر جيل آتم ڪٿائون: هڪ تعارف
Autobiographical Literature sprung from Larr

Abstract:

Territorial Larr, geographically, consists of Districts Badin, Tando Muhammad Khan, Thatta & Sujawal of the Province Sindh. People of Larr possess a unique identity not only in their customs, congregations of marriage & death, and conventions, praxes and parties, traditions and taboos; but the peculiarity of their language is also well established in terms of idioms, figures of speech, and literary terms.

Larr area has not only been important from cultural and civilizational standpoints but from historical perspective as well. Personalities of this region have played important role right from pre-historic periods. This includes people from every walk of life, e.g. politics, literature, fine arts, and education etc. Many of these have recorded their experiences by writing life stories or bios.

Autobiographies, memoirs, profiles, and stories contributed by quite a few of these people occupy a valuable place in the history of Sindhi literature.

In this paper, autobiographies contributed by following personalities have been discussed: Muhammad Siddiq Musafir, Peer Aali Shah, Raees Kareem Bakhsh Nizamani, Gul Chang, Dr. Abdul Jabbar Junejo, Faqeer Abdul Alastee, Abdul Hayee Paleejo, Shams Jafrani, Dr. Ghulam Hussain Shah, Ghulam Hussain Rangrez, Abdur Rasheed Gabol Sakraee, Khadim Talpur, Syed Aalam Shah, Yousuf Sindhi, and Ahsan Ali Jokhio.

سنڌ جو لاڙ وارو ڀاڱو جيڪو جاگرافيائي طور تي بدين، ٽنڊو محمد خان، ٺٽو ۽ سجاول ضلعن تي مشتمل آهي، نه رڳو پنهنجي رهڻي ڪهڻي، اُٺي ويٺي، کاڌي پيٽي، رت پچاءُ، شادي غميءَ جي ريتن ۽ رسمن، تهذيبي ۽ ثقافتي سڃاڻپ به الڳ نظر ايندي، نه رڳو اهو پر لاڙ ۾ ڳالهائي ويندڙ ٻولي به پنهنجي چوڻين، ٻهاڪن ۽ اصطلاحن جي حوالي سان منفرد سڃاڻپ رکي ٿي. هتان جا ماڻهو، مهمان نواز قرباتنا ۽ پنهنجي سڀاءُ ۾ سادا نظر ايندا.

لاڙ جو خطو نه رڳو تهذيبي ۽ ثقافتي، پر تاريخي طور به اهميت وارو رهيو آهي. ڪنهن دؤر ۾ هن خطي جي ننڍي ڪنڊ ۾ وڏي سياسي اهميت هئي ۽ هيءَ خطو ٻاهرين حملن جو شڪار به رهيو. انهن ٻاهرين حملن خاص ڪري لشڪر دهليءَ جي هلائڻ جي پسمنظر ۾ هن خطي ۾ ڪيترين ئي روايتن، لوڪ شاعري، لوڪ داستانن ۽ سورهياتيءَ وارن قصن جنم ورتو. سومرن جي دؤر ۾ علاؤالدين جي سنڌ تي حملي، دودي سومري جي شهادت، ٻاگهي ٻائيءَ جي دليري، چنيسر جي بزدلي ۽ ان جي پسمنظر ۾ ڀاڳوڀان ۽ ٻين شاعرن جي شاعري هن خطي جو املهه ورثو آهي. ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي هلائڻ، دولهه دريا خان ۽ شاهه عنايت جي شهادت ۽ سندس صوفيائي فڪر هن خطي تي ڪافي اثر ڇڏيا. پنهنجي جاگرافيائي، تاريخي، تهذيبي، ثقافتي، تعليمي خدمتن ۽ ادبي ورثي ۾ لاڙ جو خطو سنڌ جي ٻين جاگرافيائي خطن کان ڪنهن به حوالي سان گهٽ نه آهي.

اهڙيءَ طرح لاڙ جي هن خطي ۾ جنم وٺندڙ شخصيتن، پراچين سمن کان وٺي اڄ ڏينهن تائين اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. انهن ۾ زندگيءَ جي هر شعبي سان تعلق رکندڙ شخصيتون اچي وڃن ٿيون، جن ۾ سياستدان، اديب، شاعر، فنون لطيف ۽ تعليم سان وابسته شخصيتون شامل آهن. انهن مان ڪيترين ئي شخصيتن پنهنجون اتم ڪهاڻيون ۽ يادگيريون وغيره لکي پنهنجي دؤر جي ڪيترن ئي واقعن کي رڪارڊ تي آندو. اڄ جيڪو ڪجهه لکيو وڃي ٿو، اهو سڀاڻي ماخذ طور ڪم ايندو. انهن شخصيتن پاران لکيل اتم ڪهاڻيون، سوانح عمريون، خاڪا، تذڪره ۽ پروفائيل سنڌي ادب جي تاريخ جو اهم حصو آهن. سوانحي ادب ۾ شامل اهي سڀ لکڻيون تاريخ جي زمري ۾ ئي اچن ٿيون. ايمرسن چواڻي ”جنهن کي خاص طرح تاريخ چئجي، اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي. سڄي تاريخ سوانحي روايت آهي.“ ان سلسلي ۾ مولانا ابوالڪلام جي ڪتاب ”India wins freedom“ جي اردو ترجمي جي پهرين ڇاپي تي لکيل ذيلي عنوان ”تاريخ جو آپ بيتي پي هي“ (1) سڄي ڳالهه کي چتو ڪري ٿي ڇڏي.

سوانح/تذڪري جي تاريخ تمام پراڻي آهي. دنيا جي جن به پراڻين تهذيبن جي ڪوتائي ٿي آهي ۽ انهن مان جيڪي شيون مليون آهن، تن ۾ پٿر جي سرن تي، قبرن ۽ تبوتن تي بادشاهن وغيره جي ڪارنامن بابت تذڪره لکيل آهن. مصر جي

اهرامن جي اندرين ديوارن تي جيڪي لکتون آهن، اُهي سوانح نگاري يا تذڪره نگاريءَ جا شروعاتي نمونا چئي سگهجن ٿا. دراصل باضابطه سوانح عمريون لکت جو رواج يهودين وٽ ملي ٿو. هنن سڀ کان پهرين پنهنجي نيين ۽ ولين جي زندگيءَ جون حالتون گڏ ڪيون. انهن کانپوءِ رومين ۾ اهو رواج پيو ۽ جديد تحقيق موجب سڀ کان پهرين سوانح عمري ٻي عيسوي صديءَ ۾ پلوٿارڪ لکي، اها هر لحاظ کان شاندار ۽ بلند پايي جي آهي. (2)

سيد مظهر جميل پنهنجي ڪتاب ”جديد سنڌي ادب“ ۾ سوانحي ادب جو جوڙجڪي عنصر هيٺين ريت ڏسيو آهي:

سوانح عمري Biography

خودنوشت سوانح عمري / آتم ڪهاڻي Autobiography

گڏيل سوانح عمريون / تذڪره Chronicle Biographies

سوانحي خاڪا / سوانحي مضمون Biographical

Sketch/Biographical Articles

يادگيريون Memoirs

روزنامچو / ڊائري Diaries

ريپورٽاژ Reportage

سفرنامه (3) Travelogue

سنڌ ۾ سوانح عمري يا تذڪري لکت جي حوالي سان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ”مير علي شير قانع، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين عالمن جي فارسي، عربي ۽ سنڌي ڪتابن ۾ شخصيتن جي سوانح جا اهڃاڻ ملن ٿا. عالمن سيرت تي ڪتاب لکيا، مير علي شير قانع، ’مقالات شعراء‘ ۾ شاعرن جون سوانح عمريون لکيون (4)

هتي اها به وضاحت ڪبي ته آپ بيتي، آتم ڪهاڻي، سوانح عمري ۽ پروفائيل ۽ خاڪي ۾ ٿورو فرق آهي، سوانح عمري جنهن کي انگريزي ۾ بايوگرافي چيو وڃي ٿو. اها هڪ ليکڪ، ٻئي ڪنهن شخصيت جي باري ۾ کوجنا ڪري، ماخذ هٿ ڪري، ان جي زندگيءَ جو خاڪو جوڙي ٿو. مثال طور اسٽينلي وولپرٽ جي قائداعظم محمد علي جناح جي باري ۾ لکيل ”جناح تو پاڪستان“ يا سنڌيءَ ۾

عبدالغفور پرڳڙيءَ جي لکيل جناح جي بايوگرافي ”سات ڏٺي سرواڻ“ وغيره؛ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جون لکيل محمد سومار شيخ، شيخ اياز، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۽ تنوير عباسيءَ جون سوانح عمريون؛ پروفيسر عبدالله ملاح جي رسول بخش پليجي جي لکيل سوانح عمري ”ڌرتي تي آڪاس“ ۽ شهيد فاضل راهي جي لکيل سوانح ”جنهن دنگ ڀڳا ديوارن جا“؛ يوسف سنڌيءَ جون لکيل فقير عبدالغفور الستي ۽ قاسم پٿر جون سوانح عمريون ”الستي من مستي“ ۽ ”چڱو قاسم موڪلائي ڪونهي“ سليم جمالي جي ڄام ساقيءَ جي سوانح ”ضمير جو قيدي“ وغيره پر جيڪا پنهنجي ڪهاڻي، پنهنجي زباني بيان ڪجي يا لکجي ٿي ان کي آتم ڪهاڻي چئجي ٿو. آتم ڪٿا يا خودنوشت، هي نثري صنف سوانح حيات جو ٻيو هڪ قدم اڳتي ۽ نئون روپ آهي. پنهنجي سڄي آتم ڪهاڻي لکڻ لاءِ دل گردو ڪپي، اها افسانو/ ڪهاڻي نه ٿي وڃي، پر سچن احوالن تي مبني هجي، منجهس تر جيتري به ملاوت نه هجي ۽ لڪ ته بنهه نه ڪجي، آتم ڪهاڻي لکڻ جي لاءِ هڪ محرڪ جذبو هوندو آهي ڪڏهن ڪي لکڻ وارا جوانيءَ واري دؤر ۾ ئي لکندا آهن. اڪثر ماڻهو وڏي عمر ٿيڻ بعد پنهنجي آتم ڪهاڻي لکندا آهن اهي سوچيندا آهن ته سندن زندگيءَ جو هيٿرو دؤر گذري آيو ان دوران جيڪي مشاهدا ٿيا، اهي لکجن ته ماڻهن کي پنهنجي بالڪيٽ کان وٺي جوانيءَ ۽ پيريءَ جي حالتن کان واقف ڪجي، جيڪڏهن ڪي غلطيون ٿيون آهن ته اهي دور ڪجن. آتم ڪهاڻي انسان جي اندر جا سڀ راز کولي ٿي، اُهي ڪجهه جو هواسل هر ڪنهن اڳيان بيان نه ڪري، سڀ آتم ڪهاڻي ۾ بيان ڪري ٿو: پر ڪو ڪو...! (5)

مٿين مختصر جائزي کانپوءِ سنڌ جي لاڙ خطي جي جن سياستدانن، اديبن ۽ قومي ڪارڪنن پنهنجون آتم ڪهاڻيون لکيون، انهن جو سرسري طور ذڪر ڪجي ٿو، منهنجي گڏ ڪيل معلومات موجب لاڙ خطي ۾ سر جيل آتم ڪهاڻين جو وچور هن ريت آهي:

1. منازل مسافر - محمد صديق مسافر (1952)
2. منهنجي ماضيءَ جا چند ورق - پير عالي شاهه (1975)
3. ڪيئي ڪتاب - رئيس ڪريم بخش نظاماڻي (1981-1982ع)
4. پنهنجي پچار - گل چانگ (1989ع)

5. ديپڪ ۽ ملهار - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو
 6. مجاز - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو (2005ع)
 7. بندڻ ٻاروچن جا - فقير عبدالغفور السٽي (2007ع)
 8. ٻيهي جا پاڻ ۾ - پرويز (2010)
 9. اسان پنڌ ٻرين ڏي - عبدالحتي پليجو (2010ع)
 10. ڪيڏي نه مختصر زندگي - عبدالحتي پليجو (2015)
 11. ڪتيم سڀ ڄمار - شمس جعفرائي (2015ع)
 12. منهنجون يادگيريون - ڊاڪٽر غلام حسين شاهه (2008)
 13. چيتاڙي چيام - انجنير الهه اويانو خشڪ (2016ع)
 14. خانہ بدوش روح جي ڪٿا - غلام حسين رنگريز (2016)
 15. جيڪي مون ڏٺو ۽ ٻڌو - عبدالرشيد گبول ساڪرائي (2016ع)
 16. تاريخ منهنجي وقت جي - خادم ٽالپر (2016ع)
 17. ماڻڪ چوڻو جن جو - سيد عالم شاهه
 18. اقرار به انڪار به - يوسف سنڌي (2016ع)
 19. سفر زندگيءَ جو - احسان علي احسان جوکيو
- هتي ذڪر ڪيل آتم ڪهاڻين مان ڪن جو هڪ مختصر جائزو ۽ تعارف پيش ڪجي ٿو.

منازل مسافر: محمد صديق مسافر هڪ غريب ۽ غلام گهراڻي جو شيدائي ٻار هو. پر هن پنهنجي محنت، سچائي ۽ ايمانداريءَ سان تعليمي ۽ ادبي ميدان ۾ جيڪا منزل ماڻي اهڙو مثال گهٽ ٿو ملي. محمد صديق مسافر پنهنجي آتم ڪهاڻي ”منازل مسافر“ جي نالي سان لکي. جيڪا سندس ڪتاب ”ڪليات مسافر“ ۾ شامل آهي. منازل مسافر ۾ محمد صديق مسافر پنهنجي زندگيءَ جون منزلون ڏاڪي به ڏاڪي مختصر ڀر جامع انداز ۾ لکيون آهن ۽ پنهنجي زندگيءَ جي ڪيترن ئي اهم واقعن کي رڪارڊ تي آندو آهي. ان سلسلي ۾ مسافر، مرحوم مير غلام جي ڪيترن ئي اهم واقعن کي رڪارڊ تي آندو آهي. ان سلسلي ۾ مسافر، مرحوم مير غلام محمد ٽالپر جون پنهنجي ڳوٺ ۽ ضلعي وارن لاءِ ڪيل تعليمي خدمتون قلمبند ڪري هڪ ساراهه جوڳو ڪم ڪيو آهي. مير غلام محمد ٽالپر هڪ وڏو جاگيردار هو. پر هن تعليم جي حوالي سان

جيڪا لات ٻاري، اها وسارڻ جهڙي نه آهي. اڄ به تنڊي باگي ۾ ”مير غلام محمد تالپر هاءِ اسڪول“ سندس تعليمي خدمت جي طور ياد آهي ۽ سنڌ جي اڄوڪن وڏيرن، رئيسن، پيرن ۽ ميرن لاءِ هڪ مثال آهي.

مير غلام محمد خان تالپر، مرحيات محمد صديق مسافر کي ڳوٺ ۾ ٻارن کي انگريزي پاڙهڻ جي لاءِ سرڪاري نوڪريءَ تان موڪل وٺرائي استاد مقرر ڪيو ۽ مير صاحب، مسافر جي پاڙي ۾ ئي هڪ جاءِ مسواڙ تي ورتي ۽ ڪاٺ جون نيون بئنچون به ٺهرايون. ميز ڪرسيون پنهنجي بنگلي تان ڪڍي ڏنائين ۽ ان کان سواءِ ٻئي سامان سڙي وٺڻ لاءِ مسافر مرحوم کي پئسا ڏنائين، اهو اسڪول جيڪو پهرين جنوري 1920ع کان شروع ٿيو. ان ۾ پهرين پنج شاگرد داخل ٿيا. انهن شاگردن جي ڪتابن ۽ ڪاڏي پيٽي جو خرچ مير صاحب ڏيندو هو. ائين هوريان هوريان شاگردن جو تعداد وڌندو ويو. جڏهن پندرهن سورهين پرديسي شاگرد اچي گڏيا ته مير صاحب اسڪول جي ڀرسان هڪ ٻي وڏي جاءِ بورڊنگ (رهائش) جي لاءِ ٺهرائي ڏني ۽ هڪ بورچي رکي ڏنائين ۽ بورڊنگ هائوس جي سيڏي سامان لاءِ مودي به رکي ڏنائين. مرحوم مسافر لکي ٿو ته: ”مير صاحب جو وقت بوقت اهوئي چوڻ هوندو هو ته خرچ منهنجو، محنت ۽ ايمانداري تنهنجي، ڪڏهن به دل سُست نه ڪج.“ (6)

پوءِ جڏهن اسڪول ۾ ٻارن جو تعداد وڌيو ته هڪ ٻئي استاد کي به مدد واسطي مقرر ڪيو ويو. ايئن اهو اسڪول مچندو وڌندو ويو ۽ پوءِ هڪ ڀيري جڏهن سنڌ جو ڪمشنر، ريو صاحب، گشت ڪندي تنڊي باگي ۾ منزل انداز ٿيو ته خانبهادر مير صاحب کيس اهو اسڪول به ڏيکاريو. ڪمشنر صاحب کي اسڪول جي ڪارڪردگي ڏاڍي وڻي ۽ هن واکاڻ ۾ وزير نوت ۾ تعريف لکي. ان موقعي تي خانبهادر، ڪمشنر صاحب جي اڳيان تي گذارشون رکيون ته اسڪول رجسٽر ٿئي، ماستر محمد صديق گورنمينٽ سرونٽ آهي، ان جي سروس باقاعده سان اسڪول لاءِ لينٽ ٿي ملي ۽ آئون خاص رقم تعليم کاتي ۾ ايڊومينٽ طور رکان، ان ايڊومينٽ جي منفعي مان ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر اسڪول ۽ بورڊنگ هائوس جو خرچ هلائي.

مير صاحب جون ٽيئي گذارشون منظور ڪيون ويون ۽ مير صاحب ان دؤر ۾ ايڏائي لک رپيا ايڊومينٽ فنڊ ۾ رکيا ۽ پوءِ ان رقم جي منفعي مان اسڪول ۽

بورڊنگ هائوس جو خرچ هلندو رهيو. ان وقت يعني 1921_22ع ۾ اڍائي لک روپين جو ڪاٿو اڄ جي اڍائي ڪروڙن کان به وڌيڪ هو. منهنجي خيال ۾ اها رقم اڄ به اسڪول جي اينڊومينٽ فنڊ ۾ موجود آهي. اڳتي هلي اهو اسڪول اپگرينڊ ٿي هاءِ اسڪول بڻيو ۽ سرڪار پاران ان جي بلڊنگ به ٺهي. خانبهادر مير صاحب اسڪول تي نالو ”لارينس مدرسو“ ۽ بورڊنگ هائوس جو نالو ”گبس بورڊنگ هائوس“ رکيو. لارينس ڪنهن زماني ۾ سنڌ جو ڪمشنر هو ۽ گبس ڪنهن زماني ۾ حيدرآباد جو ڪليڪٽر هو ۽ ٻيئي مير صاحب جا دوست هئا، اڳتي هلي مير غلام محمد ٽالپر جي جهان چڙڻ کان پوءِ اسڪول جو نالو بدلائي ”مير غلام محمد خان ٽالپر هاءِ اسڪول“ رکيو ويو جيڪو هڪ سئو فيصلو هو.

مرحوم محمد صديق مسافر جي آتم ڪهاڻي ”منازل مسافر“ جي ڇهين منزل ان اسڪول جي برپا ٿيڻ ۽ ان لاءِ مير صاحب جي ڪوششن جي داستان تي ٻڌل آهي. ”منازل مسافر“ ڪافي اڳ ڇپيو هو ۽ هاڻي ڪن اسڪولن جي لائبررين ۾ به موجود آهي پر مارڪيٽ ۾ موجود ڪونهي. جيڪڏهن سنڌ جو ڪو پبلشر اهو ڪتاب ٻيهر ڇپائي ته اسان جو نئون نسل ان زماني جي سماجي حالتن کان واقف ٿي پوندو.

محمد صديق مسافر جي زندگي به اُتساهه جو سبب آهي سندس وڏا زنجيار (جيڪو هاڻي آفريڪا ڪنڊ جي زمبيا ۾ شامل آهي) مان غلام ٿي آيا. پهرين هونتي ۾ غلام ٿي رهيا ۽ پوءِ آزاد ٿي ٽنڊي باگي ۾ اچي رهيا. مرحوم محمد صديق مسافر پڙهيو ته هن نه رڳو علم ۽ ادب جي وڏي خدمت ڪئي، پر شيدي برادريءَ ۾ سجاڳي آڻڻ ۽ ان جي اصلاح ۽ بهبود جي لاءِ پڻ وڏي جاکوڙ ڪئي. پر مٿس شيدي برادريءَ جي پٽيل جي پڳ به هئي. مرحوم مسافر سن کان به وڌيڪ ڪتاب لکيا، جيڪي ڪيترن ئي موضوعن تي آهن ۽ انهن مان ڪي به ٻيهر به ڇپيا آهن. سندس هڪ ڪتاب ”شيدين جي غلاميءَ ۽ آزادي جا عبرتناڪ ڪرشنا“ ته منهنجي پسند جي ڪتابن مان آهي ۽ ان ڪتاب کي آئون آمريڪي شيدي ليڪڪ اليڪس هيلي جي ڪتاب ”روٽس“ سان ڀيٽيندو آهيان. سندس هن آتم ڪهاڻيءَ کي پاڻ آمريڪي سماج سڌارڪ شيدي اڳواڻ بڪر واشنگٽن جي آتم ڪهاڻي ”غلاميءَ مان ٽٽي چاڙهو“ سان پڻ ڀيٽي سگهون ٿا، جنهن جو مٿئين نالي سان مرزا قليچ بيگ سنڌي ۾

ترجمو ڪيو آهي. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ”سنڌي ادب جي تاريخ“ جي آتم ڪهاڻين واري باب ۾ هن آتم ڪهاڻيءَ جو ذڪر نه ڪيو آهي، پر سنڌيءَ ۾ ڇپيل آتم ڪهاڻين جو ڪوبه تذڪرو ”منزل مسافر“ جي ذڪر کان سواءِ اڻ پورو ڇڻبو.

ورهائي کان اڳ سنڌيءَ ۾ پهرين لکيل آتم ڪهاڻي ميرزا قليچ بيگ جي ”سائو پن يا ڪارو پنو“ آهي، جيڪا هن 1923ع ۾ لکي هئي ۽ پهريون ڀيرو 1968ع ۾ ڇپي. قيام پاڪستان کان پوءِ لکيل آتم ڪهاڻين ۾ ”منزل مسافر“ 1952ع ۾ ڇپي. سر فهرست آهي.

منهنجي ماضيءَ جا چند ورق (1975ع):

پير عالي شاهه جيلانيءَ جي آتم ڪهاڻي ”منهنجي ماضيءَ جا چند ورق“ 1975ع ۾ ڇپي، اها پاڻ مرحوم محمد سومار شيخ جي زور ڀرڻ تي کيس لکرائڻ شروع ڪئي، پر اڻ پوري ٿي رهي. ”پير صاحب (علي شاهه جيلاني) لاڙ جي هڪ وڏي شاعر ڀاڙن علي شاهه ساقي جو فرزند هو. لاڙ ۾ پير صاحب عالي شاهه جي پيري مريدي ۽ لڳ لاڳاپن سبب گهڻو اثر هو. هيءَ هڪ سياسي آتم ڪهاڻي به سڏي سگهجي ٿي. جنهن ۾ پير صاحب پنهنجي سياسي زندگيءَ ۽ اليڪشن جو ذڪر تفصيل سان ڪيو آهي. پير صاحب به پيرا سنڌ اسيمبليءَ ۽ هڪ ڀيرو مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جو ميمبر ٿيو (7)

پير عالي شاهه جي هن آتم ڪهاڻي ۾ پير صاحب جو ان وقت بددين ۾ مقرر ٿيل مختيارڪار حيدر خش جتوئي سان يارهينءَ جي هڪ ميلي منعقد ڪرڻ دوران ٿيل بدمزگي ۽ غلط فهميءَ جو ذڪر به ملي ٿو. جيڪا بدمزگي مختيارڪار جي نائڪ جي غلط بيانيءَ سبب ٿي. ان ڪري پير صاحب جي گرفتاري جا وارنٽ به ڪڍيا ويا. پر پوءِ حيدرآباد جي ڪليڪٽر، ايس پي ۽ چڱن مڙسن جي وچ ۾ ڀوڻ معاملو ختم ٿيو. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو هڪ دلچسپ ڳالهه بيان ڪندي لکيو آهي ته: ”آڪٽوبر 1966ع ۾ جڏهن آءٌ ڇين مان تعليم مڪمل ڪري موٽيس ته سائس ملڻ ويس. ڪي سوکڙيون به ڏنم ته حال احوال به ورتائون، آخر ۾ پڇيائون ته ڇين ۾ پير آهن؟ مون عرض ڪيو ته جي پير اُتي هجن ها ته هي جيڪي ترقيءَ جون ڳالهيون ڪيون اتم، سي ڪوڙ هجن ها، مرڪي چيائين: تنهن جي معنيٰ ته پير ترقيءَ جي راهه ۾ رنڊڪ بڻيل آهن“ (8)

ڪيئي ڪتاب:

مون کي جيڪڏهن هڪ سئو عظيم سنڌي ڪتابن جي فهرست ٺاهڻ جو چيو وڃي ته آئون رئيس ڪريم بخش نظاماڻي جي آتم ڪهاڻي ”ڪيئي ڪتاب“ کي پهرين ويهن ڪتابن ۾ رکان. ڪيئي ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيو هو. پهريون ڀاڱو 1981ع ۾ ڇپيو 1982ع ۾ اڳتي هلي ٻيئي جلد هڪ ڪتاب جي صورت ۾ به ڇپيا. ڪيئي ڪتاب جو ٽيون ڀاڱو به اچڻو هو جنهن بابت رئيس مرحوم ٻئي ڀاڱي جي ابتدا ۾ دل جون ڳالهيون لکيون آهن. پهرين ڀاڱي جي اختتام بعد ٻئي ڀاڱي جي مضمونن جي لسٽ فارٽين ڪرام جي ملاحظي خاطر اڳواٽ عرض رکيل هئي، پر جيئن ته ٻيو ڀاڱو ختم ٿي ويو تنهنڪري انهيءَ مان ڪجهه مضمون ڪڍي ٽئين ڀاڱي لاءِ محفوظ ڪيا ويا، جيڪي ٻين نون مضمونن سان گڏ ٽئين ڀاڱي ۾ اچي رهيا آهن. (9)

ٻئي جلد جي آخر ۾ فهرست مضامين ”ڪيئي ڪتاب“ ڀاڱو ٽيون جي عنوان هيٺ اهڙن 78 مضمونن جي فهرست به ڏنل آهي، جيڪي ٽئين ڀاڱي ۾ اچڻا هئا. پروفيسر جو ڪيئي ڪتاب جو ٽيون جلد ڇپجي نه سگهيو خبر ڪونهي ته اهو سندس پوئٽيرن وٽ محفوظ آهي به يا نه. سيد مظهر جميل ”جديد سنڌي ادب“ ۾ لکي ٿو:

”ڪريم بخش نظاماڻيءَ جي آتم ڪهاڻي جي هڪ خوبي اها به آهي ته هن پاڻ پنهنجي زماني جي ثقافتي سرگرمين، ميلن ملاڪڙن، راڳ ويراڳ جي محفلن ۾ عوامي جلسن جي احوال سان گڏ هڪ اهڙو رنگا رنگي لينڊ اسڪيپ پينٽ ڪيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جا سڀ ثقافتي رنگ لهرائيندا ۽ سڀئي تهذيبي نقش نظر اچن ٿا. پاڻ ميلن ملاڪڙن جا دلچسپ قصا به ٻڌائي ٿو ته راڳ رنگ جي محفلن جي جهلڪ به پسائي ٿو. سياست جي ميدانن ۾ ٿيندڙ پيچ ڊاهه ۽ انهن ۾ شامل ڪردارن سان به ملاقات ڪرائي ٿو ته صوفين فقيرن جا حال احوال به سڻائي ٿو ۽ گڏوگڏ پنهنجي دور جي نامور ماڻهن سان به تعارف ڪرائيندو هلي ٿو (10)

”جيتوڻيڪ رئيس ڪريم بخش عام معنيٰ ۾ ڪو اديب يا نثر نگار نه هو پر هن پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ کي اهڙي ته سادي سادي ۽ دلچسپ انداز ۾ لکيو آهي جو سندس اهوئي انداز بهترين اسلوب بنجي وڃي ٿو. ننڍن ننڍن جملن ۾ هن دلچسپ قصن ڪهاڻين ۽ واقعن جي ايتري ته گلڪاري ڪئي آهي جو منظر نامي ۾ ڪٿي به بي رنگي جو احساس نٿو ٿئي. (11)

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي هڪ حساس ۽ نرم دل جو مالڪ هو. پاڻ پنهنجي پر پاسي جي عام ماڻهن کي ڏڪارو ڏسي به ڏکوئجي پوندو هو. خود رئيس مرحوم جو ٻاروٽڻ، بالڪپڻو جذباتي ۽ نفسياتي خلفشار، چڪتاڻ ۽ شديد قسم جي تشنج جو شڪار رهيو جنهن جو اثر سندس شخصيت، فڪر ۽ روين تي پيا ۽ اهي ”ڪيئي ڪتاب“ ۾ هنڌ هنڌ تي اڀريل نظر اچن ٿا، رئيس صاحب جو والد پنهنجي علائقي جو وڏيرو ۽ رئيس هو. رئيس صاحب جي والده سان سندس ٽين شادي هئي، پنهنجن ناناڻن جو ذڪر ڪندي پاڻ لکي ٿو ته: سندس ناناڻا لاڏاڻو هئا، سندس امڙ جو نالو ڄامزادي هو. پر کيس راڻي چئي سڏيو ويندو هو ۽ اهوئي نالو مشهور ٿي ويو. جڏهن سندس امڙ کي سندس پيءُ ڇڏي ڏنو ته رئيس صاحب جي پرورش سندس ويڳي ماءُ ڪئي، جنهن سان رئيس صاحب جي ايتري ئي محبت ۽ احترام هو جيترو پنهنجي سڳي ماءُ سان. ٻاروٽڻ ۽ ننڍپڻ جي انهن يادن سڄي عمر رئيس صاحب جي پٽ نه ڇڏي، جنهن جو اظهار سندس آتم ڪهاڻي ۾ ٿئي ٿو (12)

’ڪيئي ڪتاب‘ آتم ڪٿا پنهنجي موضوع ۽ انداز بيان جي حوالي سان سڀني کان منفرد ۽ ڌار مقام رکي ٿي، ٻن جلدن تي ٻڌل ”ڪيئي ڪتاب“ زندگي جي وسيع ڪٽواس تي ٻڌل آهي. ”ڪيئي ڪتاب“ خود هڪ الڳ مقالي يا ٿيسز جو موضوع بنجي سگهي ٿو. هن مختصر مقالي ۾ ان جو فقط تعارف ئي پيش ڪري سگهجي ٿو، ڪيئي ڪتاب سنڌ جي سوانحي ادب ۾ لينڊ مارڪ جي حيثيت رکي ٿو (13)

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي 31 ڊسمبر 1982ع تي وفات ڪئي. هن صوفي منش جي وفات پڻ عجيب ڪيفيت واري عالم ۾ ٿي. 31 ڊسمبر 1982ع تي سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن جي ثقافتي ونگ پاران ڳوٺ سڌار سال جي سلسلي ۾ ٿيندڙ پروگرام ۾ رئيس کي خاص مهمان طور گهرايو ويو. ان موقعي تي موج ۽ مستيءَ ۾ اچي محفل وارن کي بار بار چونڊو رهيو: اڄ جي رات کانپوءِ نئون سال شروع

ٿيندو. جيڪڏهن آئون مري ويس ته چئس نه ته سڄو سال پنهنجو آهي“ (14)

پنهنجي پڄار:

هيءَ هڪ سڄار هاري ۽ سياسي ڪارڪن گل چانگ جي آتم ڪهاڻي آهي. گل چانگ، عوامي تحريڪ جو ڪارڪن هو، کيس آڪٽوبر 1979ع ۾ بدين ضلع جي ڳوٺ راهوڪيءَ ۾ ٿيل هاري ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ جي ڏوهه ۾ جنرل ضياءَ الحق جي مارشل لا ۾ گرفتار ڪري هڪ سال قيد ۽ پندرهن ڦٽڪن جي سزا ڏني ويئي، جيل ۾ ساڻس گڏ مرحوم فاضل راهو ۽ ٻيا سياسي ڪارڪن ۽ اڳواڻ گڏ هئا، انهيءَ سزا جو ذڪر ڪندي گل چانگ لکي ٿو:

”ان ڏينهن (17 آڪٽوبر) تي تي مني مهيري ۽ مون کي حيدرآباد سينٽرل جيل مان بدين وٺي آيا، جتي اسان ۽ تن ٻين جملي پنجن جڙن کي بدين شهر ۾ قاضيا واه جي ڪپ تي بدين جي شهر ۾ پڙهو ڏيئي ڏهه هزار کن ماڻهو گڏ ڪري انهن جي وچ ۾ سر عام ڦٽڪا هنيا ويا. (15)

گل چانگ اهو ڪتاب 26 مئي 1982ع تي لکي پورو ڪيو ۽ 1989ع ۾ محمد ابراهيم جويي جي مهاڳ سان ڇپيو. ڪتاب لکڻ جو سبب بيان ڪندي گل چانگ لکي ٿو: ”ڦٽڪن لڳڻ جي ٿورن ڏينهن کان پوءِ ۽ آئون بنهه ڊهي پيس، اسپتال موڪلي منهنجو ميڊيڪل چيڪ اپ ڪرايو ويو رپورٽ ۾ مون کي ٽي بي جو مريض قرار ڏنو ويو. اندر جيل ۾ جڏهن اسپتال کان واپس پهتس ته دوستن صلاح ڏني ته ”تون پنهنجي آتم ڪهاڻي لک، آئون هڪ اڻ پڙهيل ماڻهو مون ڪڏهن لکيو نه، صرف هڪ ٻه درجا پڙهيا، پر دوستن چيو ته لک! جيڪا حقيقت آهي اها لک! پوءِ مون لکڻ شروع ڪيئي جو لکيو هو سو پڙهيو هو، ان جو دوست تنقيدي جائزو وٺندا هئا. اهڙي طرح 1977ع جي دور جا واقعا مون جيل ۾ لکيا (16)

گل چانگ 3 آگسٽ 1980ع ۾ جيل مان آزاد ٿيو ۽ ان کانپوءِ جو احوال مئي 1982ع تائين جيل کان ٻاهر اچي لکيائين. گل چانگ جي هيءَ آتم ڪهاڻي ”پنهنجي پڄار“ هڪ غريب ۽ سياسي ورڪر جي زندگي جي ڪهاڻي آهي جنهن ۾ هو پنهنجي غريبي هارپ تي وڏيرن جي زمين ڪرڻ، ڪمدارن ۽ ڪاراون جي بدمعاشين، پوءِ هاري ورڪرن سان رابطي، عوامي تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ، جهر جهنگ وڃي ڪم ڪرڻ جون وارتائون بيان ڪري ٿو. ماضيءَ ۾ اسان جيڪي

مشهور روسي ناول امڙ چراغ جلتارها، جب ڪيت جاگي، پهائون ڪي بيتي، فافلا شهيدون ڪا، دارو رسن ڪي آزمائش جهڙا ناول پڙهي روسي جي ”آڪٽوبر انقلاب“ ڪي داد ۽ تحسين ڏيندا هئاسين. گل چانگ جي هيءَ سچي پيچي آتم ڪهاڻي ڇڻ ته انهن جو تسلسل ٿي لڳي.

ٻنڌڻ ٻاروچن جا:

فقير عبدالغفور الستي، جيڪو گذريل صدي جي ستر واري ڏهاڪي ۾ حيدرآباد مان ”ملير ڊائجسٽ“ جي نالي سان ماهوار رسالو شايع ڪندو هو ۽ وري نوي واري ڏهاڪي ۾ ضلعي نٿي ۽ هاڻوڪي سجاول ضلعي ۾ الست تنظيم قائم ڪري بهراڙين جي سنڌي نياڻين کي پڙهائڻ لاءِ اسڪول کوليائين ۽ تعلقه لاءِ جاڳرتا مهڻ هلايائين ان کانسواءِ هن شاهه جي رسالي جي چونڊ بيتن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. جيڪو پهريون ڀيرو ”1986ع ۾ سليشيل سن رائيٽيزم فرام سنڌ“ جي نالي سان ڇپيو. فقير الستيءَ پنهنجي آتم ڪهاڻي سندس زندگي جي شروعات 54 سالن (1931-1984ع) جو احاطو ٿي ڪري ان جي ٻولي ايڏي دل پذير ۽ اسلوب ايترو ته دلڪش آهي جو پڙهندڙ ان جي منڊ ۾ منڊ جيو وڃي، ڪتاب جي ڏهين باب جي پڄاڻي ڪندي الستي لکي ٿو: ”هي حياتي جو پهريون سفر اسڪولي تعليم ۽ دنيا ئي تربيت جو اُٿي اچي پورو ٿيو، ٻيو ان کان پوءِ شروع ٿيندو 1973ع تائين هلي ختم ٿيندو، جيڪو ٿي ڪتاب ۾ ايندو، قسطن ۾، هيءَ ڪهاڻي ان ڪري ضروري هئي، جو حياتي ايتري ڊگهي ته ڪانهي، هن وقت 69 سالن جي آهي، پر حڪايت ڊگهي آهي، جنهن ۾ عجيب و غريب تجربا هٿ مٿي ڪنيو بيٺا آهن. ته اسان کي ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو وڃي، انهن تجربن مان هڪڙا علمي آهن ۽ ٻيا عملي، وري بدن ۽ رت به هڪڙو مشرقي اثر ته ٻيو مغربي، نانائڻ جو مغربي ته ڏاڏائڻ جو مشرقي، وري ’ڪا ڌرتي ماءُ، ڪا جر سنڌي سڄڻين‘ اثر، لطيف وانگي سو پنهنجي چيرن ۾ هلڻ ۽ واجهائڻ به واجب ٿي پيو آهي، هاڻي ڏيو منهن قلم ته پنا ڪارا ڪري ڇڏيندا تيسين سسئي وانگر ”سپ رڱيندس رت سين، ڪيچان وري پو مادر مٿان مون ڪانگ روئندا ڪڏهين“، جيستائين موت نه آيو آهي، گهٽ ۾ گهٽ ٻه ٻيا ڪتاب هن کان پوءِ ايندا. (17)

افسوس جو وڏي ڄمار ۽ ضعيفيءَ سبب پاڻ ڪتاب جا وڌيڪ ٻه ڀاڱا لکي نه سگهيو نه ته هيءَ آتم ڪهاڻي ”ڪيئي ڪتاب“ جي حيثيت اختيار ڪري وڃي ها.

بيهي جان پاڻ ۾:

سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ڪهاڻيڪار، ناول نويس ۽ مترجم پرويز پنهنجي آتم ڪهاڻي، ”بيهي جان پاڻ ۾“ جي نالي سان لکي. هن ڪتاب ۾ پرويز پنهنجي ننڍپڻ کان وٺي، پنهنجي تعليمي، ادبي ۽ سياسي سفر جي ڪٿا پيرائڻي نموني لکي آهي. پرويز فڪري ۽ سياسي طور تي محترم رسول بخش پليجي ۽ شهيد فاضل راهو سان لاڳاپيل هئڻ سبب سندن سياسي سفر جو ساٿي رهيو آهي. هن ڪتاب ۾ ميرپور بٺوري تعلقي ۽ ڀرپاسي هلندڙ سياسي ۽ هاري جدوجهد جو احوال پڻ ملي ٿو. جيڪو نه رڳو سياسي تحريڪن جو رڪارڊ آهي، پر اها به خبر پوي ٿي ته ڪيئن نه ماڻهن پنهنجي وطن سنڌ ۽ قوم جي قسمت بدلائڻ لاءِ جدوجهد ڪئي، پرويز پنهنجي هن آتم ڪهاڻي ۾ انهن ڪيترن سياسي ڪارڪنن جي ڪٿا پڻ بيان ڪئي آهي، جيڪي اهڙين جدوجهدن جا گمنام سپاهي رهيا آهن. جيڪڏهن هي ڪتاب نه لکجي ها ته انهن گمنام سپاهين جي قربانين جو ڪٿي، ذڪر به نه هجي ها، پرويز جي هيءَ آتم ڪهاڻي سنڌ جي قومي تحريڪ ۽ هاري هلچل جو هڪ اهم باب آهي.

اسان پنڌ پرين ڏي ۽ ڪيڏي نه مختصر زندگي:

عبدالحئي پليجو بنيادي طرح سفرنامه نويس آهي، سندس هيستائين ٻارهن سفرناما ڇپجي چڪا آهن، ’اسان پنڌ پرين ڏي‘ سندس آتم ڪهاڻيءَ جو پهريون ڀاڱو ۽ ”ڪيڏي نه مختصر زندگي“ ٻيو ڀاڱو آهي. ان کانسواءِ سندس ڪتاب ’سنڌي شاگرد سياست‘ کي به سندس آتم ڪهاڻي / يادگيري جو حصو چئي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ليڪڪ ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ جي دور جي سياست جو سريستو احوال ڏنو آهي. هن آتم ڪهاڻي جي ٻنهي ڀاڱن جي هڪ خاصيت اها به آهي ته ليڪڪ انهيءَ ۾ پنهنجي زندگيءَ جي ڪهاڻي بيان ڪرڻ سان گڏ سنڌ ۽ ملڪ جي سياست ۽ آتم ڪهاڻيءَ سان وابسته ٻين ڳالهين جي باري ۾ به ڄاڻ ڏيندو ٿو وڃي. اسان ”پنڌ پرين ڏي“ ۾ عبدالحئي جي ننڍپڻ کان وٺي مئٽرڪ تائين جو احوال ڏنل آهي ۽ ”ڪيڏي نه مختصر زندگي“ ۾ مئٽرڪ کان وٺي 1970 تائين جو احوال شامل آهي، مٿين ٻن ڀاڱن کانسواءِ ليڪڪ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ جا وڌيڪ ڀاڱا لکڻ جو ارادو به رکي ٿو.

ڪتير سڀ ڄمار:

شمس جعفرائي، سجاوڻ جي هڪ غريب استاد جو فرزند هو جيڪو محنت ڪري پڙهيو ۽ ڪميشن جو امتحان پاس ڪري، مختلف سرڪاري عهدن تي رهيو ۽ 2010ع ۾ ثقافت کاتي جي سيڪريٽري جي حيثيت سان رٽائرڊ ڪيائين، ڪجهه

وقت پوءِ اتي ٿي صلاحڪار جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو ۽ فيبروري 2011ع ۾ کاتي کان الڳ ٿيو. محترم سسٽي پليجو جي ثقافت کاتي واري وزارت جي ڪارڪردگي جي پويان محترم شمس جعفرائيءَ جي محنتن جو وڏو دخل هو. سندس رٽائرمينٽ کانپوءِ کاتي ۾ آيل ٻيا سيڪريٽري روايتي ڪامورا هڪ سبب ايترو سرگرم رهي نه سگهيا، شمس جعفرائي جي ماضيءَ ۾ اطلاعات کاتي ۾ رهڻ ۽ ان کان اڳ ’مهراڻ‘ اخبار ۾ ڪارڪن جي حيثيت سان ڪم ڪرڻ سبب لڪڻ ۽ پڙهڻ سان سندس واسطو رهيو هو. هن پنهنجي هيءَ آتم ڪهاڻي 2013ع جي ڊسمبر مهيني ۾ لکي پوري ڪئي، جيڪا پوءِ 2015ع ۾ ڇپجي پڌري ٿي، ويهن بابن تي مشتمل هي ڪتاب هڪ اهم دستاويز ڇڏي سگهجي ٿو. جيتوڻيڪ ڪتاب ۾ خانگي حال احوال گهٽ آهي، پر سرڪاري حيثيت سان مختلف عهدن تي رهڻ ۽ ان دوران پيش آيل واقعن وغيره جو سنو احاطو ڪري ٿو. ڪتاب ۾ ڪيترين ئي اهم شخصيتن بابت پڻ ڪيترائي حال احوال موجود آهن، جن بابت ليکڪ لکي ٿو: ”ڪتاب ۾ ذڪر ڪيل سياسي واقعن تي تبصرا ۽ تجزيا ۽ مختلف شخصيتن بابت رايا منهنجي ذاتي مشاهدي ۽ تجربن تي ٻڌل آهن، ڪتاب ۾ ذڪر ڪيل اڪثر واقعن کي مون پنهنجي يادگيرين جي بنياد تي قلمبند ڪيو آهي، جن ۾ ٿي سگهي ٿو ته ڪن پهلوئن کان تصحيح جي ضرورت هجي (20)

ڪتاب ۾ لاڙڪاڻي جي ڊپٽي ڪمشنر رهڻ دوران اڳوڻي وزيراعظم بينظير ڀٽو اڳوڻي صدر فاروق احمد لغاري جي ضلع ۾ آمد، مير مرتضيٰ ڀٽي جي قتل ۽ سندس تدفين دوران پيش آيل صورتحال جو پڻ احوال قلمبند ڪيل آهي.

ڇيتاري ڇپام:

انجنيئر الهه اويانو خشڪ عام طور ڪو ليکڪ يا لکندڙ ڪونهي، البت ادب دوست آهي، ڪڏهن ڪڏهن سندس ڪوايڪٽ ٻيڪٽ مضمون اخبارن ۾ ڇپندو رهيو آهي، شاگرديءَ واري زماني ۾، شاگرد سياست ۾ سرگرم رهيو ۽ جيل به ويو. پاڻ آبپاشي کاتي ۾ سرويئر کان وٺي سپرنٽينڊنٽ انجنيئر تائين نوڪري ڪيائين ۽ سيپٽمبر 2009ع ۾ رٽائرمينٽ ورتائين. ان سڄي عرصي دوران پاڻ قومي تحريڪ ۽ انهن جي اڳواڻن سان ويجهو رهيو ۽ ڪنهن قومپرست جماعت ۾ شامل نه هجڻ جي باوجود به پس پرده رهي، پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو جنهن جون

جهلڪيون سندس هن ڪتاب ۾ نظر اچن ٿيون. پاڻ قومپرست اڳواڻن خاص ڪري عبدالواحد آريسر ۽ قاسم پٿر جي ويجهو رهيو ۽ هن کان اڳ سندس قاسم پٿر تي ترتيب ڏنل ڪتاب ”گوند رگس پرين جو“ 2013ع ۾ ڇپجي چڪو آهي.

الهه اويائي خشڪ پنهنجي هيءَ آتم ڪهاڻي پنهنجي هڪ دوست جي چوڻ تي لکي، ڪتاب ۾ پنهنجي ڳوٺ ڪٽنب، شروعاتي تعليم، شاگرد جدوجهد، قومي تحريڪ جي ڪن واقعن ۽ پهلوئن وغيره جي ذڪر سان گڏ، سندس ڪجهه لکيل مضمون ۽ خط پڻ شامل ڪيا ويا آهن. ’چيتاري چيام‘ سادي سودي اسلوب ۾ نهايت دلچسپ پيرائي ۾ لکيل آهي. پر ان جو ڪٽنب ڏاڍو مختصر آهي، ليڪڪ چاهي ها ته ان جو ڪٽنب وسيع ڪري سگهيو ٿي، هن ڪتاب ۾ قومي تحريڪ جي حوالي سان ڪجهه اهم واقعا به رڪارڊ تي آندل آهن.

جيئن مٿي لکيو اٿم ته انجنير الهه اويائي خشڪ جي ڪن قومپرست اڳواڻن سان گهڻي ويجهڙاڻپ رهي هئي، تنهنڪري پاڻ انهن جي زندگيءَ جي باري ۾ ڪجهه دلچسپ ڳالهيون به لکيون اٿس، جيئن هڪ هنڌ مرحوم عبدالواحد آريسر جي باري ۾ لکي ٿو: ”آريسر غربت جي حالت ۾ سياست ڪري اهو ثابت ڪيو ته بنا پئسن جي به سياست ڪري سگهجي ٿي، جمن دريدر جيڪو آريسر جو ڳوٺاڻي ۽ پراڻو ساٿي آهي، انهيءَ هڪ واقعو ٻڌايو هو ته هو ۽ آريسر ڪنهن سياسي پروگرام ۾ ويا ۽ واپسي تي هنن وٽ پاڙي جا پئسا نه هئڻ ڪري ڪنڊيڪٽر کين بس مان لاهي ڇڏيو، جمن دريدر جيڪو سنو ڳائيندڙ به آهي، آريسر صاحب کي وٺي ويجهي هوٽل تي ويٺا، اتي جمن پاڻ کي ڳائڻو ظاهر ڪري ڳائڻ شروع ڪيو ۽ ماڻهن داد ۾ ان کي پئسا ڏنا، ائين هو پاڙي جا پئسا هٿ ڪري ڳوٺ پهتا“ (19)

خانه بدوش روح جي ڪتاب:

غلام حسين رنگريز جي سڃاڻپ هڪ شاعر ۽ نثر نويس واري رهي آهي، ”خانه بدوش روح جي ڪتاب“ سندس آتم ڪهاڻي جو پهريون ڀاڱو آهي، جنهن ۾ 45 بابن يا عنوانن تحت پنهنجون يادگيريون لکيون اٿس، ته انهن ۾ پنهنجي جنم، ڪٽنب پسمنظر، ميرپور بٺوري جي يادن کانسواءِ سنڌ جي ماضي قريبن جي قومي ۽ ادبي تحريڪن جو اکين ڏٺو احوال، سائين جي. ايم سيد سان گهاريل گهڙين، سائين جي. ايم سيد تي ٿيل قاتلاڻي حملي، ٻوليءَ واري تڪرار، قومپرستي جي سڙا، پيٽل ڪاٺ جي محفلن،

پنهنجي جيل وچڙ جي احوال وغيره سميت ڪيترائي احوال اورييل آهن. اصل ۾ هيءَ آتم ڪهاڻي پهرين روزاني ”عوامي آواز“ جي هفتيوار سنڌي مئگزين ۾ 85 قسطن ۾ ڇپي. جنهن کان پوءِ 45 قسطن تي ٻڌل پهريون ڀاڱو ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. جڏهن ته اڃا رهيل ڇاليهه قسطن جو بچيل مواد بهي ڀاڱي ۾ اچڻو آهي. پنهنجي آتم ڪهاڻي لکڻ جي حوالي سان ليکڪ لکي ٿو: ”ڪيتري وقت کان ڪي دوست احباب عبدالحمدي پليجو اياز جاني (مرحوم)، غوث پيرزادو ۽ ٻيا اصرار ڪندا رهيا آهن ته آءٌ پنهنجون سارو ٽيون سهيڙي آتم ڪٿا ضرور لکان هر وار سوچي لکڻ جي سگهه نه ساري، ڪم هٿ ۾ نه کڻندو آهيان، سوچيندو آهيان ته منهنجي زندگي ۾ رکيو ئي ڇا آهي، جو آتم ڪٿا لکان؟ ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان ته لچمڻ ڪومل جهڙو ڏانءُ ڪٿان آڻيان، جو ”وهي کاتي جا پنا“ لکي پڙهندڙن کي موهي سگهان، يا ڪي انتهائي يادگار لمحا رڪارڊ تي آڻي، انهن کي تاريخ جو حصو بنائي سگهان. منهنجي زندگي ته ڪجهه شڪسته داستانن ۽ ڪجهه پريشان تذڪرن کان سواءِ ٻيو آهي ئي ڇا؟ (20)

خانه بدوش روح جي ڪٿا جو اسلوب ڪٿي ڪٿي ناصحانه به ٿيو وڃي، ته ڪٿي ڪن حوالن مان تجويزون به ڏنل آهن. جيئن عنوان ”پاڪستان جو الميو“ ۾ استادان جو تذڪرو ڪندي ڪين پاڻ ۾ گڻ پيدا ڪرڻ جي لاءِ ڪيترائي ناصحانه نُڪتا ۽ صلاحون ڏئي ٿو (ص 245) يا هڪ ٻي عنوان ”به آئيڊيل“ ۾ سائين محمد ابراهيم جويي جي حوالي سان لکندي سندس نالي سان قائم ٿيندڙ ٽرانسليشن بيورو جو ذڪر ڪندي ڪي تجويزون ڏيئي ٿو ته جيئن انهن تي غور ڪري عمل ڪيو وڃي (ص 213)

تاريخ منهنجي وقت جي:

خادم تالپر هڪ سجاڙ فرد باشعور استاد، سياسي ورڪر ۽ آدرشي انسان رهيو آهي، جيڪو سماج کي بدلائڻ لاءِ عملي توڙي فڪري ميدان ۾ سرگرم رهيو آهي. ”تاريخ منهنجي وقت جي“ سندس آتم ڪهاڻي جو پهريون ڀاڱو آهي، جيڪو 1945ع يعني سندس جنم کان وٺي 2000ع تائين جي واقعاتي ڊائري آهي، جنهن ۾ 1945ع کان وٺي هر سال جي اهم ملڪي توڙي غير ملڪي واقعن کي بيان ڪيو ويو آهي. سندس سندس آتم ڪهاڻي لکڻ جو هي انداز منفرد ۽ نرالو ضرور آهي پر هن

ڪتاب کي پاڻ مڪمل طور تي آتم ڪهاڻي چئي نٿا سگهون، جيتوڻيڪ ڪتاب ۾ لکيڪ جي ذاتي ۽ سياسي زندگيءَ جون ڪي جهلڪيون پڻ موجود آهن. البت پاڻ هن ڪتاب کي سال وار واقعن جي ڄاڻ واري ڊائري ضرور چئي سگهون ٿا، جنهن ڳالهه جو خود ليکڪ به هنن لفظن ۾ اظهار ڪيو آهي:

”هن ڪتاب لکڻ جو مقصد رڳو منهنجي آتم ڪٿا لکڻ نه پر منهنجي زندگي جي پوري اڌ صدي ۾ سياسي، سماجي، علمي، اخلاقي، معاشي، نفساني، سائنسي ۽ ثقافتي طرح ڇا ڇا ٿي گذريو، ان جو سنڌي يا اڻ سڌي طرح هن علائقي جي عوام تي ڪهڙو اثر ٿيو ان جو داستان آهي، ان جي سڄي تاريخ آهي، ٻين جي سوانح پڙهڻ سان پنهنجي سوانح سڌارن، ٻين جي غلطيون مان سکڻ ۽ ٻين جي چڱاين کي اڳتي وڌائڻ جو هڪ تصور هڪ امنگ ۽ هڪ فڪر پيدا ٿئي ٿو (21)

ماڻڪ چوڻو جن جو:

سيد عالم شاهه بنيادي طرح سياسي ورڪر آهي، سنڌ جي قومپرست سياست ۽ هاري هلچل ۾ سندس وڏو ڪردار آهي. پاڻ 1942ع ۾ جنم ورتائين. 1975ع ۾ سنڌ جو قومپرست جماعت ”سنڌي عوامي تحريڪ“ جي ترجمان رسالي ”تحريڪ“ جو ايڊيٽر ٿيو ۽ تحريڪ رسالي جي هڪ ڪيس ۾ به سال سزا به ڪاٽيائين.

سيد عالم شاهه وقت به وقت مختلف رسالن ۾ پنهنجي زندگي ۽ سائين بابت ليک لکيا، جيڪي سڀ گڏ 2009ع ۾ ”ماڻڪ چوڻو جن جو“ جي نالي سان ڪتابي صورت ۾ ڇپيا ويا. ڪتاب سندس ڊائري جي ورقن کانسواءِ سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن بابت سندس لکيل ڪجهه مضمون به شامل ڪيا ويا آهن. ڪتاب جو مهاڳ محترم اياز لطيف پليجي لکيو آهي.

پنهنجي ننڍپڻ جي يادن کي سهيڙيندي سيد عالم شاهه پنهنجي هڪ مضمون ”منهنجي هٿان منهنجو پيءُ ڪيئن شهيد ٿيو“ ۾ پنهنجي هٿان اتفاقي طور تي بندوق چٽڻ جو واقعو ۽ پنهنجي پيءُ ”ڇٽن شاهه جي شهادت جو واقعو“ به لکيو آهي پاڻ لکي ٿو:

”اسان جيئن ئي گهر وياسين ته گهر ۾ ٻه ٽي ڪانه هئي. مال لاءِ مٿن جي ول پيل هئي. اسان ٻئي ڀائر مٿن جي ول مان ڦريون پتي ڪاٺ لڳاسين، ڀرسان ئي واڻ واري ڪٽ رکيل هئي. جنهن تي صديق ماڃي ڪمدار جي بندوق پري رکي هئي. آئون اها

عجيب شعبي ڏسي ڪت ڏانهن وڌي ويس. ان کي ڪٽڻ جي ڪوشش ڪيم ته ڪانگ تان تان ڪري اڏامڻ لڳا. ست ڏيئي ڪت تان پيريل بندوق ڪنيم. بندوق جو ڪنڊو وارڻ ۾ ڦاٿل هو ۽ ست ڏيئي ڪنڻ ڪري بندوق هلي ويئي. وڏو ٺڪاءُ ٿيو... بندوق جو پيريل بارود سامهون ويٺل منهنجي پاءُ کي لڳو ۽ سيد چئن شاهه ٿڌي تي ئي فوت ٿي ويو. آئون حراس ۽ خوف کان بي هوش ٿي ڪري پيس، مون کي ڪابه خبر نه رهي ته ڇا ٿيو؟ (22)

سيد چئن شاهه جي ان اتفاقي شهادت جو سيد عالم شاهه جي والد سيد علي مير شاهه تي ڪهڙو اثر ٿيو، ان جو ذڪر ڪندي سيد عالم شاهه لکي ٿو: ”چوندا آهن ته وقت سڀ وساريو ڇڏي، پر بابا انهيءَ ڏينهن کان جيئن ڪارا ڪپڙا پاتا، تيئن وري زندگي جي آخر تائين ڪڏهن به ڪاري ڪپڙي ڪانسواءِ ٻيو ڪو رنگين ڪپڙو نه پاتائين. انهيءَ ڏينهن بابا جي تاج ڪمپني جي تاج نالي بندوق جيڪا ليسان واري آهي، جا بابا کانپوءِ منهنجي ليسان تي آئي، اها بندوق جيئن ڪپڙن ۾ ويڙهي صندوق ۾ بند ڪري رکي آهي اڃا ٻاهر نه ڪي آهي. هاڻ ته زنگجي سڙي ويئي آهي. باقي ليسان هر سال نئون ڪرائيندا آهيون (23)

مٿي بيان ڪيل آتم ڪٿائن جو مطالعو ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته لاڙ سان تعلق رکندڙ ليکڪ پنهنجي آتم ڪٿائن ۾ هڪ منفرد انداز بيان رکن ٿا.

حوالا

1. ڪاشميري، سورش، ”ابوالڪلام آزاد“، چنان پبليڪيشن لاهور.
2. سنڌي يوسف، ”پسي تنهنجي تجلي“ (تذڪره)، سڃاڻي اشاعت گهر، ڊوڙ 2003ع
3. جوڻيجو ڊاڪٽر عبدالجبار، ”سنڌي ادب جي تاريخ“ (ڀاڱو ٽيون)، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2006ع
4. سيد مظهر جميل، جديد سنڌي ادب (اردو)، اڪادمي بازيفت 2004ع
5. ايضاً
6. مسافر محمد صديق، ”ڪليات مسافر“، آر. ايڇ احمد اينڊ برادرز، 1952ع
7. جوڻيجو ڊاڪٽر عبدالجبار، ”سنڌي ادب جي تاريخ“، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2006ع
8. ايضاً
9. رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، ”ڪيئي ڪتاب“ (جلد ٻيو)، ڪيئي ڪتاب پبليڪيشن ماتلي
10. سيد مظهر جميل، جديد سنڌي ادب، اڪادمي ادبيات.
11. ايضاً
12. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ”سنڌي ادب جي تاريخ“، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو

13. آزاد قاضي، ”آيو تڙ تماچي“، جي. ايم. سيد فائونڊيشن 2003ع
14. گل چانگ، ”پنهنجي پچار“، سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي 1989ع
15. ايضاً
16. الستي عبدالغفور، ”بنڌڻ ٻاروچن جا“، سچائي اشاعت گهر ڏٽو، 2007ع.
17. جعفرائي شمس، ”ڪتيمر سپ جمار“، پيڪاڪ پبلشرس، ڪراچي، 2016ع
18. انجنير الهه اويابو خشڪ، ”چيتاري چيام“، پيڪاڪ پبلشرس اينڊ پبلشر، ڪراچي 2016ع
19. رنگريز غلام حسين، ”خان بدوش روح جي ڪتا“، ڪراڙ پبليڪيشن، ٽنڊو محمد خان 2016ع
20. ٽالپر خادم، ”تاريخ منهنجي وقت جي“، شمشير الحيدري اڪيڊمي بدين، 2016ع.
21. سيد عالم شاهه، ”ماڻڪ ڇوٽو جن جو“، ڊاڪٽر قاضي غفار پبليڪيشن حيدرآباد 2009ع.
22. ساڳيو.
23. ساڳيو.